

УДК 316.6+159.9(075):91

Ю.С. Кальницька, канд. психол. наук

Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна

ПРОБЛЕМА ОСОБИСТОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Відтворено загальну картину, зміст і логіку розвитку соціальної психології особистості в загальному процесі становлення соціально-психологічної думки в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Розкрито творчість окремих мислителів, що розробляли проблематику соціальної психології особистості в досліджуваний період, виділено їхні перспективні ідеї. З'ясовано значення українського інтелектуального доробку для розвитку соціальної психології особистості.

Ключові слова: історія соціальної психології в Україні, соціально-психологічна думка, особистість, співвідношення соціального та індивідуального у структурі особистості, злочинна поведінка, спадковість.

Воссоздана общая картина, содержание и логика развития социальной психологии личности в общем процессе становления социально-психологической мысли в Украине во второй половине ХІХ – начале ХХ века. Раскрыто творчество отдельных мыслителей, которые разрабатывали проблематику социальной психологии личности в исследуемый период, выделены их перспективные идеи. Показано значение украинского интеллектуального наследия для развития социальной психологии личности.

Ключевые слова: история социальной психологии в Украине, социально-психологическая мысль, личность, соотношение социального и индивидуального в структуре личности, преступное поведение, наследственность.

The paper presents a unique and contextualized history of development of socio-psychology of personality in Ukraine in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century. Based on the retrospective analysis of intellectual work of Ukrainian thinkers, the author recognizes the importance of this heritage for the perspective development of social psychology of personality.

Key words: history of social psychology in Ukraine, socio-psychological thought, personality, balance of social and individual in the structure of personality, criminal behavior, heredity.

Постановка проблеми. Сучасний стан української соціальної психології активізував вивчення проблем, пов'язаних з осмисленням досвіду її минулого. Як відомо, рівень самосвідомості науки визначає динаміку її розвитку. Це передусім стосується ролі і значення історико-наукових досліджень, які виступають по суті формою рефлексії наукового знання. А отже, нагальна необхідність дослідження процесу формування вітчизняної соціальної психології зумовлюється потребами розвитку сучасної психологічної теорії, яка будується на основі акумуляції, осмислення та узагальнення досвіду психологічного пізнання людини на всіх етапах історичного розвитку соціально-психологічної думки.

Метою нашого дослідження було відтворення змісту, передумов і логіки розвитку досліджень проблематики особистості в загальному процесі становлення соціально-психологічної думки в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та з'ясування її значення для дальшого розвитку вітчизняної соціальної психології.

Результати дослідження. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. духовне життя українського суспільства було щільно пов'язане із загальним поступом західної науки і культури. Разом із тим воно відображало історичні, суспільно-політичні й соціокультурні особливості Російської та Австро-Угорської імперій, у складі яких перебувала Україна. Внаслідок сукупності цих чинників у вітчизняному соціогуманітарному пі-

знанні склалася вельми непроста, суперечлива, нерідко драматична, але водночас перспективна для актуалізації соціально-психологічної думки ситуація. Це був період інтенсивного становлення поглядів на людину та її роль у суспільстві, пов'язаний з розвитком рефлексії українським народом своєї самобутності, власного психічного складу. Саме в цей час розпочалося формування багатьох галузей української науки, зокрема психології, відбувався пошук шляхів її розбудови, виявлялися її відмінності від інших наук. Зростання популярності позитивістської методології, прискорений розвиток фізіології, поступове зростання ролі експериментальної психології, наявність різних філософських концепцій особистості й суспільства, розгортання широких дискусій у сфері як психології, так і дотичних до неї дисциплін з приводу їхнього предмета, методів і завдань – усе це визначало той загальнонауковий контекст, у межах якого розвивалася соціально-психологічна думка.

Суттєвою особливістю української соціально-психологічної думки в дожовтневий період було її занурення в найрізноманітніші сфери як наукової, так і практичної діяльності. Іншими словами, основне емпіричне джерело соціально-психологічних ідей перебувало поза науковою психологією. Майже всі мислителі, чия інтелектуальна спадщина містить ідеї соціально-психологічного характеру, були не психологами, а представниками інших наук соціогуманітарного профілю або ж спеціалістами-практиками. Шукаючи відповіді на актуальні питання на сторінках наукових психологічних видань і не знайшовши їх, вони власноруч бралися за їх розроблення, в результаті чого отримували різноманітну фактологію і намагалися робити на цій основі емпіричні узагальнення [1].

Можна виділити декілька основних траєкторії розвитку української соціально-психологічної думки в XIX – на початку XX ст., з-поміж яких чільне місце посідає проблематика становлення особистості, джерел та рушійних сил її соціальної поведінки як окремого аспекту більш широкої проблеми взаємодії особистості й соціального середовища. У сучасній соціально-психологічній системі знань ці питання є предметом *соціальної психології особистості*.

Ідея про те, що психіка розвивається лише в суспільстві, а отже, людина завжди має розглядатись у своєму соціальному оточенні, знайшла послідовників і серед вітчизняних інтелектуалів другої половини XIX ст. Щоправда, на їхніх поглядах позначались і деякі хибні, спростовані пізніше, уявлення тодішнього суспільствознавства. Так, у 70-80-і роки XIX ст. І. Я. Франко розмірковував над проблемою постання особистості як результату розвитку суспільства з позицій антропологічного еволюціонізму, для якого було характерним намагання пояснити історичні явища за аналогією з біологічно-фізіологічними процесами. Це, зокрема, виразно простежується в його філософському трактаті “Мислі о еволюції в історії людськості” [2].

Трактат розкриває погляди вченого на людину як істоту соціальну, на роль соціального оточення у формуванні рис особистості, на розвиток психічних функцій особистості у філогенезі як результат “життя в громаді”, на таке явище, як соціальний інстинкт або “наклін товариськості” (*Geselligkeitstrieb*) особистості тощо. Означуючи різницю між розвитком природи і суспільства, Франко детально описує загальні закони еволюції в органічній природі, послідовно аналізує походження людського суспільства і момент появи особистості в ньому. Він структурує величезний етнологічний та історико-

культурний матеріал, пропонуючи оригінальне бачення основного закону історичного розвитку. Однак мислитель помилявся, полемізуючи із психологами, які обстоювали вроджену схильність індивіда до “товариськості”. Він вважав, що “товариськість, наклін до життя в громадах і державах виробились у чоловіка аж пізніше, конечно, під впливом тої ж боротьби за існування, котра досі була його прокляттям і мукою” [2, с. 103]. Така позиція, скоріше за все, була відгомонам європейського Відродження з його поглядами на утворення суспільства в межах теорії “суспільного договору”, яка не враховувала, що людське “Ми” насправді набагато давніше від “Я”. Проте це не завадило Франкові глибоко розкрити роль і вплив соціуму та міжособових відносин на становлення особистості й творення культури. Науковець зауважував, що “тільки здруження людей в громаду ... могло розвинути в них тисячні здібності, саму основу всякої культури”, бо “звісно, що духовні здібності можуть розвиватись тільки в більшій громаді, а нидіють і щезають в самоті” [2, с. 91].

Вироблення “наклонів суспільних” (Sozialinstinkte) Франко тлумачив як чинник “скріплення суспільного життя”. Людина, яка живе в суспільстві, повинна мати почуття спільних обов’язків, без чого людська громада втрачає “характер суспільності” [2, с. 105].

У своїх роздумах про особистість Франко запропонував концепт особливого співвідношення свідомого і несвідомого у структурі людської психіки. У трактаті “Із секретів поетичної творчості” він порушив це питання, вбачаючи природу несвідомого в його колективному походженні (ця ідея була пізніше розкрита К. Г. Юнгом; утім, якщо Юнг розглядав колективне несвідоме як вроджену якість особистості, то для Франка воно виступало набутиим у результаті соціалізації явищем). Звертаючись до праці німецького філософа і психолога Макса Дессуара “Подвійне Я” (Das Doppel-Ich), Франко зазначав, що, крім свідомого “Я”, кожна людина має друге “Я” – зі своєрідними судженнями, почуттями, вибором, активністю вчинку. Він писав: “Найбільша частина того, що людина зазнала у житті, найбільша частина усіх тих сугестій, які називаємо вихованням і в яких людина вбирає в себе здобутки багатотисячолітньої культурної праці всього людського роду, перейшовши через ясну верству верхньої свідомості, помалу темніє, щезає з поверхні там, в глибокій криниці нашої душі, і лежить там погребана, як золото в підземних жилах. Та й там, хоч неприступна для нашої свідомості, все одно не перестає жити, раз у раз сильно впливає на наші суди, на нашу діяльність і кермує нею не раз далеко сильніше від усіх контраргументів нашого розуму. Отсе є та нижня свідомість, те гніздо “пересудів” і “упереджень”, неясних поривів, симпатій і антипатій. Їх основи скриті від нашої свідомості” [3, с. 52].

Подібне до Франкового розуміння генези особистості (як результату еволюційного розвитку соціуму), а також місця і ролі особистості у структурі людських відносин було характерне й для Д. М. Овсянико-Куликовського. Проблема особистості є центральною у працях ученого, що особливо яскраво демонструє “Введение в ненаписанную книгу по психологии умственного творчества (научно-философского и художественного)” [4]. У концепції Овсянико-Куликовського особистість є продуктом розвитку суспільності, продуктом цивілізації. Як прихильник теорії еволюціонізму, він показує процес утворення особистості на певному етапі розвитку людства, в динаміці прояву соціальних почуттів, які постійно прогресують (від психічно організованого індивіда до

особистості). Від початку свого виникнення індивід ще не протиставлений соціуму, дикун іще не особистість. Для розуміння особистості слід з'ясувати характер синтезу психічних процесів індивіда. У дикуна розумові процеси ще слабкі, в його загальній картині психічного переважає сфера почуттів, що зумовлено слабкістю “затримувальної волі” [4, с. 31].

Овсянико-Куликовський передбачав подальше морально-етичне вдосконалення особистості, на тодішньому ж етапі поступу людства особистість була для нього “синтезом психічних процесів індивіда”. До елементів “психологічного складу особистості, якою вона дана в цивілізованому світі”, вчений зараховував ті риси (а точніше – ознаки), які особистість сприймає від: 1) національного середовища; 2) класового середовища; 3) власного професійного становища в соціумі тощо. Уявивши собі ці ознаки візуально, Овсянико-Куликовський побудував таку схематичну картину: “Якщо, виражаючись фігурально, зробити поперечний розріз особистості, то можна було б побачити низку концентричних кіл: найширше коло з них – національне, потім – коло, що складається з історичних класово-станових рис (наприклад, дворянин, нащадок бояр чи князів), далі – коло із сучасних класових стосунків, потім – коло з рис професійних, і нарешті – коло з рис місцевих (типовий провінціал або типовий москвич)”. У центрі таких кіл розташована точка – сутність особистості з її особливою фізіологічною будовою, темпераментом, моральністю, волею, особливостями характеру, смаків, прагнень та ін. Усі концентричні кола, що оточують цю точку, ніби “обручами скріплюють особистість, об’єднують її та роблять значний внесок в організацію особистості, у справу створення її синтезу” [4, с. 37]. І якраз через ці кола, тобто опосередковано, суспільство і впливає на особистість.

Про еволюцію психіки людини свідчать “суспільно-психологічні типи” (термін, запропонований ученим) як історично змінні класові форми особистості, що є результатом розвитку суспільних відносин [5]. Відображення цих типів Овсянико-Куликовський досліджував на матеріалі художньої літератури.

Розглядаючи проблему особистості, він зосередився на категорії соціальних почуттів з позиції їх змістового наповнення. На його думку, “Я” утворилося завдяки прогресивному розвитку соціальних почуттів, тому особистість є завершальним результатом переробки індивіда силами прогресуючої суспільності. З появою особистості стала можливою антитеза “Я – суспільство”.

Поєднавши проблеми особистості й творчості, Д. М. Овсянико-Куликовський, як зазначає В. А. Роменець, упритул підійшов до проблеми особистісних форм поведінки, основною з яких назвав совість [6, с. 551-552]. У своїх міркуваннях про мораль він стверджує, що світ людський ще далекий від справжньої моральності, оскільки в царині соціальних зв’язків людина то слугує засобом для інших, то сама користується іншими як засобом. Висуваючи формулу ідеальної людської спільності, в якій людина людині має бути не засобом, а метою, Д. М. Овсянико-Куликовський називає це “надсоціальностю”. Ця формула і становить моральний закон, що має своє конкретне вираження в совісті. Овсянико-Куликовський стверджував, що діяльність совісті закладає підвалини особливого, “надсоціального” союзу людей, який не визначається ані економікою, ані правом, а просто являє собою ідеальний моральний союз.

Своєрідний підхід до емпіричного дослідження особистості запропонував М. Я. Грот. В основу особистості він покладав не її вольову активність, а емоції, пов'язавши свободу із можливістю емоційного вибору еталону поведінки. Тим самим у концепції М. Я. Грота була закладена значуща для вітчизняної психології традиція, спрямована на дослідження проблеми переживання і його ролі у процесі соціалізації та інкультурації особистості. Подібно до Д. М. Овсяннико-Куликовського, Грот у своїй класифікації почуттів, викладеній у фундаментальній праці “Психологія почувань у її історії та головних основах”, виділяв окрему групу почуттів, які утворюються внаслідок впливу зовнішніх відношень, в основному тих, що виробляються суспільним життям [7]. До таких почуттів він відносив ревності, любов, ніжність, симпатію, злість, гнів, антипатію, помсту, поблажливість, схвалення тощо. Разом із тим учений схилився до думки, що ці почуття є скоріше предметом вивчення соціології, ніж психології (маючи на увазі під соціологією, як і чимало зарубіжних авторів того часу, соціальну психологію). У нарисі “Эгоизм и альтруизм перед судом здравого смысла и науки ” [8] М.Я. Грот розглядав названі явища як два полюси моральних стосунків, які не допускають етичного оцінювання, але вважав їх на практиці однаково законними і необхідними чинниками суспільного розвитку.

Не проходили повз увагу українських учених і девіантні прояви особистості. Активне обговорення криміналістами концепції біологічної та антропологічної природи злочинності, що розпочалося на Заході, актуалізувало проблему співвідношення її спадкових та соціально зумовлених детермінант. Вітчизняні правознавці та психіатри (Л. Є. Владимиров, П. І. Ковалевський, І. О. Сікорський, А. Ф. Коні, М. В. Країнський) розглядали корені і чинники, передумови та характерологію злочинності як соціального явища, психологічні аспекти виховного впливу на злочинця, проблеми осудності обвинуваченого. Свої міркування щодо сутності та етіології феномену асоціальної, деструктивної та злочинної поведінки вони будували, з одного боку, на матеріалістичному уявленні про психіку як функцію вищої нервової діяльності, з другого – на здобутках емпіричної психології та положеннях антропологічного вчення про злочинність.

Судові реформи 1860-х років у Російській імперії дали помітний поштовх розвитку інтересу правознавців до психології. Унаслідок реформ суд став публічним і нестановим, з'явилася незалежна від держави адвокатура, було введено інститут суду присяжних. У фокусі зацікавленості вітчизняних правознавців одразу ж постали мотиви прийняття рішень присяжними і психологічні механізми впливу на них. Із розвитком наукового знання криміналісти висунули вимогу, аби суд вивчав не злочин, а злочинця. На початку ХХ ст. в теорії та практиці юриспруденції дедалі більшого значення набували практичні дослідження психіатрів, присвячені проблемі психології особистості злочинця. У 1880-1890 роках українські та російські науковці В. М. Бехтерев, П. І. Ковалевський, С. С. Корсаков, М. М. Ланге, В. Ф. Чиж використовували експеримент у психологічних лабораторіях для вивчення злочинця та злочинності як явища.

1. Значна роль у розробленні соціально-психологічних аспектів асоціальної поведінки в межах досліджень експериментальної психології та судової психопатології належить професорові П. І. Ковалевському. Його роботи “Вырождение и возрождение. : Преступник и борьба с преступностью (Социально-психологические эскизы)” та “Отцеубийцы. Социально-психологический очерк” присвячено дослідженню причин зло-

чинної поведінки та цілеспрямованого впливу на людину з метою корекції таких порушень. Обстоюючи необхідність психологічного вивчення особистості злочинця, Ковалевський наголошував: “Час, коли злочинці розглядалися як однорідна маса, уже минув, і вимога індивідуалізації стає обов’язковою для кожного криміналіста. Вивчення злочинця необхідне для з’ясування його душевного стану як найважливішого моменту його винуватості та караності” [9, с. 29]. Учений стверджував, що для правильного розуміння “душевних діянь” злочинця криміналісту необхідні “прикладні знання не лише з юриспруденції, а й з кримінальної психології та судової психопатології” [9, с. 27]. До основних причин злочинності він відносив пияцтво, жебрацтво, духовне збідніння, невігластво і “моральний морок”.

На переконання Ковалевського, покарання засудженого не приводить ні до зменшення злочинності, ані до виправлення злочинця. Єдиним розумним заходом він уважав перевиховання злочинця і “створення в ньому людини нової”. Науковець пропонував увести у в’язницях посади психіатрів і педагогів, а при в’язницях створити клініки з вивчення злочинності [9, с. 32].

У нарисі “Отцеубийцы. Социально-психологический очерк” Ковалевський розробив власну класифікацію злочинних типів особистості залежно від етіології злочинності: “Деякі злочинці є такими від народження, інші – під впливом важкого виховання посеред шинку, жебрацтва, розпусти, треті – випадкові під впливом жахливих обставин, четверті – душевнохворі” [10, с. 60].

У своїх наукових дослідженнях Ковалевський спирався на тогочасні анатомо-фізіологічні знання, зокрема на рефлекторну теорію І. М. Сеченова, розвиваючи уявлення про сутність психічних явищ у нормі та патології. Питання норми й патології, співвідношення вроджених та набутих психологічних рис та їхнього впливу на подальше формування особистості стали предметом історико-психіатричних нарисів Ковалевського “Обдаровані божевіллям”.

Соціально-психологічні аспекти асоціальної, злочинної поведінки також були предметом дослідження учня Ковалевського – психіатра М. В. Країнського, автора “Психология павших людей” [11]. У своєму детальному теоретичному аналізі вчений розмірковував з приводу причин асоціальної поведінки людей та явища злочинності, а також про зв’язок злочинності з божевіллям. З одного боку, існує вчення про виродження як основу нестабільності особистості та її душевної діяльності, з іншого – маємо факт існування великої за кількістю і стійкої за відносним процентним показником групи людей, які займають найнижчий щабель на соціальній драбині. М. В. Країнський виділив окрему групу “дегенеруючих людей” і докладно описав їхнє “душевне життя”. Такі люди, на його думку, вже не є нормою, але ще не можуть визнаватися хворими з погляду медицини. Саме це змусило науковця звернутися до пошуку чинників, що впливають на розвиток особистості відкинутих суспільством, або, за його висловом, “пропащих” людей.

Думка про те, що злочинна поведінка є середньою ланкою між божевіллям і психічним здоров’ям, була типовою для криміналістів та судових психіатрів XIX ст. Посилаючись на роман В. Гюго, праці Б. Мореля, Ч. Ломброзо та їхніх послідовників, Країнський підтримує вчення про виродження, зокрема ідеї щодо відхилення в антропологічному типі та неврівноваженої душевної діяльності людей з порочною ор-

ганізацією нервової системи. Він також посилається на вчення Ч. Дарвіна, яке, на його думку, вдало пояснило походження дегенерації. Разом із тим М.В. Країнський зазначав, що самого чинника вродженості недостатньо, адже таких людей створює суспільне життя. Учений звертав увагу на те, що у людей з асоціальною поведінкою особливо уражена вольова сфера особистості. Він навів багато детермінант, що сприяють формуванню поведінки з відхиленнями: зневага до власності; заперечення сімейного життя; потяг до бродяжництва та неробства тощо.

На переконання Країнського, особистість і характер людини формуються залежно від двох основних чинників: її тілесної організації та впливу зовнішнього середовища. Роль останнього важко переоцінити: під його впливом у процесі виховання розвивається і формується душевний склад індивіда. Взаємини людей є настільки складними, а вимоги, які життя висуває до окремої людини, настільки різноманітні, що передбачають активну діяльність індивідуальної особистості, пов'язану з повним самовизначенням, із достатньою стійкістю проти спрямованих на неї ударів долі. Ускладнення соціальних форм життя є передумовою ускладнення типів особистості, характерів, багатоманіття людської поведінки, доводив М.В. Країнський.

У своїх роздумах він схилився до думки, що одним із можливих чинників формування асоціальної поведінки є поганий рівень адаптованості людини до життя в соціумі. Складність суспільного життя висуває для всіх членів соціуму певний мінімум вимог активної діяльності та відповідного ступеня мислення як безперечну умову виживання. Отже, стверджував Країнський, “ті індивіди, які не відповідають цьому мінімуму, залишаються за бортом, занепадають і гинуть” [11, с. 11]. З огляду на це він дійшов висновку, що, маючи за передумову “вироджену порочну тілесну організацію”, саме соціальне життя суспільства є тим, що створює “пропащих людей”. Отже, М.В. Країнський здійснив детальний опис і дав своє пояснення соціально-психологічних причин таких явищ, як злочинність, проституція, жебрацтво, алкоголізм.

Цікавим у цьому контексті є розуміння українським психіатром феномену лідерства. За класифікацією М. В. Країнського, люди поділяються на два типи: звичайні люди середнього типу та атипові особистості. Серед останніх він виділив дві категорії: героїв і геніїв, з одного боку, та людей “пропащих”, невірноважених, відсталих, хворих – з другого. Зіткнення у повсякденному житті представників цих категорій із звичайними членами суспільства спричинює конфлікти. Залежно від співвідношення сил ці особистості або підносяться натовпом на п'єдестал героя, або ж їх “скидають на дно” безжалюгідним шляхом: “Цікаво, що ці люди завжди стоять окремо, а в боротьбі з ними їхні супротивники завжди діють натовпом, згуртованими лавами, проти котрих, як то кажуть, один у полі не воїн. Натовп і маса аплодує їм та плазує перед ними – або ж люто топче навіть ненависну пам'ять про людей, які вже були скинуті й зійшли зі сцени” [11, с. 21].

Тлумачення особистості, чинників її становлення і розвитку крізь призму співвідношення вродженого і набутого, біологічного і соціального було також притаманне І. О. Сікорському. У його працях “Загальна психологія з фізіогномікою в ілюстрованому викладі”, “Психологічні засади виховання” та “Основи теоретичної та клінічної психіатрії” особистість визначається як точка перетину соціальних впливів і соціальної взаємодії особистості із соціальним середовищем. Розглядаючи особистісний розвиток, Учений називає його чинниками спадковість (“готовність психічного субстрату” до сприйняття

та перероблення впливів зовнішнього світу) і різноманіття впливів навколишнього середовища, в якому розвивається людина (у тому числі залежність особистості від феноменів культури, зафіксованих у знаково-символічній формі). Таким чином, особистість постає в Сікорського як сукупність вроджених та набутих якостей, як біосоціальне утворення [12]. Значне місце у своїх наукових розвідках він приділяв питанню соціального навчання, намагаючись визначити роль цього процесу в розвитку особистості.

Ще одним автором, який детально аналізував внутрішні й зовнішні регулятори асоціальної поведінки особистості в контексті судової та криміналістичної практики, був Л. Є. Владимиров. У роботі “Психологические особенности преступников по новейшим исследованиям” він, критикуючи вчення Ломброзо, дійшов висновку, що одним із вагомих чинників формування злочинної поведінки є негативний вплив з боку оточення, в якому перебуває індивід: “Психіка злочинця являє собою відхилення, набуті в ув’язненні, і є наслідком тюремного життя – так само, як і в кадета, семінариста, солдата. Усе це є результатом особливого духу закладів. Якщо ж змінити весь тюремний уклад ... змінити умови життя злочинців, то вони б не переживали занепаду до рівня тварини, не озлоблювалися, не звірили проти всіх і вся, а виправились би і ставали нормальними людьми” [13, с. 124]. На думку Владимирова, людина не народжується злочинцем, а стає ним.

Не меншу увагу вчений приділяв індивідуально-психологічним рисам як внутрішнім регуляторам соціальної поведінки особистості. У роботі “Психологическое исследование в уголовном суде” він описував ці риси як ту необхідну інформацію про особистість злочинця, яка має бути обов’язковим підґрунтям для адекватного оцінювання ступеня осудності обвинуваченого та винесення вироку судом присяжних [14].

Владимиров підкреслював, що злочин має соціально-психологічний характер: “Звичайно, говорячи про вивчення соціальної сторони злочину, ми маємо на увазі не соціологічне дослідження злочинного класу, а соціальне дослідження цього окремого індивідуального злочину”. Визначальними соціальними чинниками, що впливають на поведінку особистості, вчений уважав сім’ю та коло друзів і знайомих як найближче оточення індивіда та основні групи його належності: “Важко переоцінити значення для життя окремої людини того оточення, в якому вона живе. Таке оточення являє собою почасти результат психологічного добору і, відповідно, зумовлює й моральні вади людини. У таких колах дуже сильними є навіювання та самонавіювання, що робить це оточення справжнім осередком психічної зарази, оскільки відбувається постійний психічний взаємообмін” [14, с. 226]. Розмірковуючи над етіологією злочинності, Владимиров аналізував також чинник впливу громадської думки, моральної та розумової атмосфери в суспільстві. Його висновок полягає в тому, що ідеї, прагнення і вчинки людей не можна розглядати відокремлено від впливу навколишнього середовища. Звідси й так званий засмоктувальний вплив середовища на тих, хто не в змозі піднятися вище цього середовища, виділитися з маси. “У суспільстві цей психічний мікроб, що мається на увазі під словом “навіювання”, – писав учений, – є значною мірою нівелювальним елементом, і виходячи з того, чи є окрема особа вищою або нижчою за навколишнє середовище, через його вплив вона стає гіршою або кращою, тобто виграє чи програє” [14, с. 229-230].

Отже, в останній чверті XIX ст. бурхливий розвиток експериментальної психології та зміни в судовій системі Російської імперії створили сприятливі умови для вивчення

різноманітних проблем соціально-психологічного плану в межах юридичної психології та психіатрії. Узагальнення вітчизняними науковцями накопичених раніше знань про передумови, мотиви і чинники асоціальної поведінки надало багато дослідницького матеріалу для розуміння взаємодії особистості та соціального середовища.

Висновки. Підсумовуючи період становлення і розвитку вітчизняної соціально-психологічної думки в XIX – на початку XX ст., можна стверджувати, що проблеми соціальної психології особистості, порушені в аналізованій період, вочевидь є фундаментальними і не втрачають актуальності донині. Так, проблематику співвідношення у структурі особистості індивідуального і соціального сьогодні активно розробляють соціальні психологи і соціологи К.О. Абульханова-Славська [15], О.Г. Злобіна [16], С.Д. Максименко [17], В.О. Татенко [18], Т.М. Титаренко [19], В.О. Ядов [20], зокрема розвиваючи ідеї активності особистості як суб'єкта і автора свого життя [18; 19].

Список використаних джерел

1. *Аншакова В. В.* Проблема личности в экспериментальном, эмпирическом и духовно-нравственном направлениях отечественной психологической мысли в конце XIX – начале XX столетий : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Аншакова Валентина Васильевна. – Астрахань, 2005. – 365 с.
2. *Франко І.* Мислі о еволюції в історії людськості / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 76-139.
3. *Франко І.* Из секретів поетичної творчості / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т.– К. : Наук. думка, 1981. – Т. 31. – С. 45-119.
4. *Овсяннико-Куликовский Д. Н.* Введение в ненаписанную книгу по психологии умственного творчества (научно-философского и художественного) / Д. Н. Овсяннико-Куликовский // Собрание сочинений. – Изд. 3-е. – СПб. : Изд. И. Л. Овсяннико-Куликовской, 1914. – Т. 6. – С. 15-51.
5. *Овсяннико-Куликовский Д. Н.* Идея бесконечного в положительной науке и в реальном искусстве / Д. Н. Овсяннико-Куликовский // Собрание сочинений. – Изд. 3-е. – СПб. : Изд. И. Л. Овсяннико-Куликовской, 1914. – Т. 6. – С. 136-162.
6. *Роменець В. А.* Історія психології XIX – початку XX століття : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. А. Роменець ; [голов. ред. С. В. Головка ; вступ. ст. : В. О. Татенко, Т. М. Титаренко]. – К. : Либідь, 2007. – 832 с.
7. *Грот Н. Я.* Психология чувствований в ее истории и главных основах / Н. Я. Грот. – СПб. : Тип. Имп. Акад. Наук, 1879-1880. – 569 с.
8. *Грот Н. Я.* Эгоизм и альтруизм перед судом здравого смысла и науки / Николай Яковлевич Грот // Новь. – 1884. – Т. 1, № 3 (дек.). – С. 22-447.
9. *Ковалевский П. И.* Вырождение и возрождение : социально-психологические эскизы. Преступник и борьба с преступностью / П. И. Ковалевский. – 3-е изд. – СПб. : Тип. М. И. Акинфиева и И. В. Леонтьева, 1903. – 372 с.
10. *Ковалевский П. И.* Отцеубийцы. Социально-психологический очерк / П. И. Ковалевский // Вестник знания. – 1903. – № 1. – С. 58-68.
11. *Краинский Н. В.* Психология павших людей / Н. В. Краинский. – Вильна : Губернская тип., 1910. – 34 с.
12. *Сикорский И. А.* Всеобщая психология с физиогномикой в иллюстрированном изложении / И. А. Сикорский. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1912. – 770 с.
13. *Владимиров Л. Е.* Психологические особенности преступников по новейшим исследованиям / Л. Е. Владимиров // Юридический вестник. – 1877. – Кн. VII-VIII. – С. 105-141.
14. *Владимиров Л. Е.* Психологическое исследование в уголовном суде / Л. Е. Владимиров. – М. : Тип. А. А. Левенсона, 1901. – 293 с.

15. Абульханова-Славская К. А. О субъекте психической деятельности / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1973. – 287 с.
16. Злобіна О. Г. Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Г. Злобіна, В. О. Тихонович. – К. : Стило, 2001. – 237 с.
17. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с.
18. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении / В. А. Татенко. – К. : Вид. центр “Просвіта”, 1996. – 404 с.
19. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості / Т. М. Титаренко. – К. : Марич, 2009. – 232 с.
20. Ядов В. А. Личность как объект и субъект социальных отношений [Электронный ресурс] / В. А. Ядов. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/text/16853323>.

УДК 159.923.2

Т.В. Мазур, канд. психол. наук, доцент

Чернігівський національний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

СПЕЦИФІКА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Розкрито зміст поняття «психологічна готовність до професійної діяльності соціальних працівників». Обґрунтовується структурна модель психологічної готовності до професійної діяльності соціальних працівників. Розкрито сутність і зміст критеріїв психологічної готовності до професійної діяльності соціальних працівників.

Ключові слова: психологічна готовність, психологічна готовність до професійної діяльності, компоненти психологічної готовності до професійної діяльності соціального працівника.

Раскрывается содержание понятия «психологическая готовность к профессиональной деятельности социальных работников». Обосновывается структурная модель психологической готовности к профессиональной деятельности социальных работников. Раскрыта сущность и содержание критериев психологической готовности к профессиональной деятельности социальных работников.

Ключевые слова: психологическая готовность, психологическая готовность к профессиональной деятельности, компоненты психологической готовности к профессиональной деятельности социального работника.

The article deals with the concept of "psychological readiness for professional social workers." Grounded structural model of psychological readiness for professional social workers. The author describes the nature and content of the criteria of psychological readiness for professional social workers.

Key words: psychological readiness, psychological readiness to the profession, the components of psychological readiness for professional social worker.

Постановка проблеми. Перетворення, що відбуваються в соціальній сфері нашої країни, посилюють потребу суспільства у підготовці фахівців із соціальної роботи, здатних самостійно висувати і вирішувати завдання, відчувати себе впевнено в ситуації постійних змін і адекватно на них реагувати, уміти допомогти клієнту у вирішенні виниклої проблеми. Таким чином, постає завдання формування психологічної готовності майбутнього фахівця із соціальної роботи, розвитку у нього адекватних змістові професійної діяльності особистісних якостей і властивостей. Тому формування психологічної готовності до професії на сьогодні є актуальним, що визначає всю спрямованість освітнього процесу в навчальному закладі, який здійснює професійну підготовку майбутніх